



Türk ve Kazak Sözlükçülüğünün Gelişimi

Elif Derya Özdemir

Suleyman Demirel University, Kazakhstan

Cemal Özdemir

Suleyman Demirel University, Kazakhstan

Özet: Bir dilin söz varlığını içermesi açısından sözlükler, milletlerin sahip oldukları kültürel değerleri ortaya koyma, onları muhafaza etme açısından çok önemli bir yerde durmaktadırlar. Sözlüklerin muhtevasında yer alan söz varlığı esas olarak; iç öğelerden ve dış öğelerden meydana gelmektedir. Sözlükler, yazıldığı dile ait bu iç öğelerin ve dış öğelerin bir arada yer aldığı temel kaynaklardır.

MS. 1. asırda başlayan sözlükçülük çalışmaları halen gelişmeye devam etmektedir. Bu gelişim içerisinde Türk dillerinin ve tarihî lehçelerinin de 11. asırda Kaşgarlı Mahmud tarafından başlatılan çalışmalarla yer aldıkları görülmektedir. Bu çalışmada sözlük tiplerinden, sözlük çalışmalarının amaçlarından, sözlükçülük çalışmalarının Türk ve Kazak dillerinde gelişiminden kronolojik olarak bahsedilmiş; bu alanda ortaya konulan değerli sözlüklerin metodolojisi üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Lügat; Sözcük Bilimi; Sözlükçülük; Türkçe ve Kazakça Sözlükler*

Giriş

Tüm dillerin söz varlıklarının temel kaynakları olan sözlükler, toplumların duygu ve düşünce dünyalarını ortaya koyan zengin karışımlardır. Bu karışım bazen deyim sözlüklerinde, bazen terim sözlüklerinde, kimi zaman lehçe sözlüklerinde, kimi zaman da kavram sözlüklerinde kendisini gösterir. Sözlüklerin hazırlanmasında dil biliminin alt dallarından biri olan sözlük biliminden (lexicologie), faydalanılır. Sözlükler hazırlanırken kelimelerin kökenleri, anlamları, türleri, hangi bağlamda kullanıldıkları gibi pek çok özellikler göz önünde bulundurulur. Sözlüklerin asıl görevlerinden bir tanesi de öğrenme ve öğretme araçları olarak kullanılmalarıdır (Karadüz, 2009).

Sözlüklerin hazırlanmasında faydalanılan sözlük bilimi, yeni bir bilim dalı olmakla beraber, sözlükleri bilimsel bir şekilde tasarladıkları için bir bilim dalı olarak kabul edilebilir. Fide Sauussure'nin öngörülerini neticesinde bu dal ortaya çıkmıştır. Fide Sauussure

için bu dalın öncüsü denilmesi bu yüzdendir. Sözlük bilimi yada leksikoloji dillerin kendi aralarında var olan bağlantılarını konu edinen bölümdür. Sözlük bilimi bir dilin veya karşılaştırmalı bir şekilde farklı dillerin söz varlıklarını sözlük şeklinde ortaya koymaya çalışan, bu amaca göre de yeni yöntemler koyarak uygulama şekillerini gösteren dilbilimin bir dalıdır (Aksan, 1990).

Vardar (2002)'ın Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü'nde ele aldığı sözcükbiliminin açıklaması için sözlükbilimine bakılmasını ifade etmiştir. O bölümde sözcükbilimi hakkında uzun bir açıklamada bulunmuştur. Almanca Lexikologie, Fransızca lexicologie, İngilizce lexicology olarak kullanılan bu ifade bir dilde yer alan sözlüksel birimleri, diğer bir deyişle, anlambirimlerin sözlükbirim özelliği taşıyanlarıyla, dilbilgisel olmayanlarla sözlükbirimler şeklinde işlem gören değişik birleşimleri dilbiliminin yöntemleri ile incelemeye alan, aynı zamanda sözlük yapımında ortaya çıkan kuramsal problemleri ele alan daldır.

Sözcük bilimi için Türkçe leksikoloji (< Fr. lexicologie) teriminin kullanıldığı görülmektedir. Fransız dilinden Türkçeye girmiş bulunan leksikoloji kelimesi, Eski Yunancadaki sözlük manasında kullanılan lexikón (Brachet, 1873; Chantrell, 2002) ile bilim manasındaki logiá kelimelerinin bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Lexikón kelimesi de Eski Yunanca sözcük manasında kullanılan léxis sözüne dayanmaktadır. Bu sözün, Eski Yunancaki demek, söylemek, konuşmak; toplamak, seçmek manalarındaki légein ile Latincedeki okumak; seçmek, toplamak manalarındaki legere kökteş kelimelerle beraber ortak bir köke uzandığı bilinmektedir. Latincenin ve Eski Yunancanın söz varlıklarında bu ortak kökten gelişmiş başka da sözcükler yer almaktadır. Azizlerin hayat hikâyelerinin anlatıldığı hikayeler, efsaneleri ifade etmekte olan Latince legend; okuma, okuyuş, okuma işi manalarındaki lēctiōnem kelimesinden gelişen eski Fransızca leçon, İngilizce lesson (<lessoun 14. yy. <lesceun 13. yy) vb. (Chambers, 2006) ortak bir köke dayanmaktadırlar (Akalin, 2010).

Tüm dillerin kelime hazinelerinin, o dillerin sahip olduğu tüm kelimelerden ibaret olduğu bilinmektedir. Toplumda meydana gelen birtakım olaylar, dillerdeki kelime hazinelerine etki etmektedir. Toplumlarda sürekli değişen ekonomik, siyasal, kültürel, bilimsel durumlar aynı zamanda dilde yeni kelimelerin benimsenmesine ve devamlı o dilin kelime hazinesinin gelişmesine yardımcı olur. Dildeki eskimiş sözcükler, dilde arşivlenirken eskiyen kelimelerin yerine getirilen yeni kelimelerle dil gelişir, zenginleşir (Balğanbayulu, 1997). Yeni sözcüklerin dilde yer alması ve eski sözcüklerin bir yerde muhafaza edilmesi dilin geleceği açısından büyük önem arz etmektedir. Dilin kelime hazinesini koyabileceği güvenilir birtakım kaynaklar

olmasının ortaya çıkardığı gereklilik ile sözlüklerin zamanla ne kadar doğru ve yerinde çalışmalar olduğunu göstermektedir. Dilin en değerli hazinelerinin konulduğu sözlük ile ilgili birçok tanım yapılmıştır.

Türkçe Sözlük (2005), sözlük kelimesinin tanımını yaparken, bir dilin bütün veya belirli bir çağda kullanılmış kelime ve deyimlerinin alfabe sırasına göre alarak tanımlarını yapan, açıklayan, başka dillerdeki karşılıklarını veren eser ifadelerini kullanmıştır.

Püsküllüoğlu (2004), sözlük kelimesi için, bir dilin tüm kelime ve deyimlerini veya belli bir alanda yer alan kelimelerini ya da belli bir dönemde kullanılmış kelime ve deyimlerini abece sırasına göre vererek manalarını açıklayan, tanımlayan veya başka bir dildeki karşılıklarını gösteren yapıtlardır ifadesini kullanmıştır.

Sözlük, bir dilin belli bir vaktinde yada tüm vakitlerinde var olan sözcüklerini ve kalıp şeklinde kullanışlarını alfabetik dizilişle ortaya koyan eserlerdir. Sözlüklerin bir diğer adı da Lügat ya da eski ismiyle Kamus'tur (Gökçöl, 1993).

Doğan (2005)'ın ifadelerine göre sözlük kelimesinin tanımı, bir dile, ilim dalına veya konuya âit kelimelerin tamamının veya bir kısmının tarifleriyle birlikte, ekseriya alfabe sırasına göre toplandığı kitap, lügat, kamûs, leksikondur.

Yöntem

Araştırmanın Yöntemi

Bilimsel çalışmalarda problemin çözümünde hangi araştırma modelinin kullanılacağı çok önemlidir.

Sosyal sorunların çözümünde genellikle nitel araştırma yöntemi kullanılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında bu araştırma da nitel bir araştırma özelliği göstermektedir. Araştırmada; belirlenen bir amaca yönelik kaynakları bularak, okuyarak, not alarak ve değerlendirerek işlemleri ortaya koymayı hedefleyen doküman incelemesi yöntemine başvurulmuştur (Bryman, 2004).

Evren ve Örneklemi

Türk ve Kazak sözlükçülüğünü, bu alandaki gelişmeleri ve değişimleri tespit etmek için bu alanda birçok kaynaktan faydalanılmıştır. Makalenin evrenini, kitaplar, tezler, makaleler, bildiriler, sözlükler ve internetteki web sayfaları oluşturmaktadır. Örneklemi ise, özellikle iki dilin sözlükçülüğü üzerine yazılmış ve ortaya konmuş kaynaklar oluşturmaktadır.

Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırmada kullanılan doküman analizi yöntemi ile Türkçenin ve Kazakçanın sözlükçülüğüne ait bilgiler bir dosyada toplanmıştır. Sonrasında iki dilin sözlükçülüğüne ait bilgiler ayrıştırılmış ve kronolojik sıraya göre bilgiler iki başlığa ayrılmıştır. En son kısımda da içerik analizi ile iki dilin sözlüklerine ait bilgiler incelenmiştir.

Bulgu ve Yorumlar

Türk Sözlükçülük Geleneği

Sözlük kelimesi yalnızca bir dile ait söz varlığını göstermek amacıyla değil, bir alanla ilgili bilgilerin toplanmış olduğu kaynakları anlatmak için de kullanılmaktadır. Pakal'ın kaleme aldığı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İskender Pala tarafından Türk dili ve edebiyatı için özenle hazırlanan Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü, Necatigil'e ait

Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü, Çiloğlu'nun hazırladığı Kurtuluş Savaşı Sözlüğü değişik alanlarda ortaya konan sözlük tarzında eserlerdir (Ünal, 2013).

Aksan (1998) sözlükleri, değişik kriterler açısından şu şekilde gruplandırmıştır:

1. Bir veya daha fazla dile ait söz varlığını işlemesi açısından:

- a. Tek dilli sözlükler,
- b. Çok dilli sözlükler.

2. Abece sırasının temel alınıp alınmamış olmasına göre:

- a. Abecesel sözlükler,
- b. Kavram (veya kavram alanı) sözlükleri.

3. Ele alınan söz varlığının niteliği açısından:

- a. Genel sözlükler (ortak dil, yazı dili sözlükleri, ansiklopedik sözlükler),
- b. Lehçe bilimi sözlükleri,
- c. Eşanlımlı, eşadlı, ters anlamlı öğelerin sözlükleri,
- d. Yabancı öğeler sözlükleri,
- e. Tarihsel sözlükler,
- f. Köken bilgisi sözlükleri,
- g. Uzmanlık alanı sözlükleri (terim sözlükleri),
- h. Argo sözlükleri,
- i. Deyim ve atasözü sözlükleri,
- j. Anlatım bilim sözlükleri,
- k. Sanatçı ve metin sözlükleri,
- l. Yanlış yerleşmiş öge sözlükleri,
- m. Tersine sözlükler ve başka sözlük türleri.

Aksan'ın gruplamasının yanı sıra Yılmaz (2017), sözlük tiplerini sınıflandırmada kullanılan başlıca ölçütleri ve sözlük tiplerini şu şekilde gruplamıştır:

1) Sözlüğün dili bakımından;

- a. Tek dilli sözlükler (*monolingual*), b. İki dilli sözlükler (*bilingual*),
- c. Çok dilli sözlükler (*multilingual*).

ii) Sözlükte değerlendirilen malzeme bakımından;

a. Genel (ortak) dile dayalı sözlükler (general language), b. Ansiklopedik ve kültürel malzemeye dayalı sözlükler (encyclopedic and cultural material), c. Terminoloji veya geçür dilin altındaki katmanlara dayalı sözlükler (terminology or sublanguages), d. Dilin özel alanlarına dayalı sözlükler (specific area of language)

iii) Sözlüğün ebatı bakımından;

a. Standart veya kolej baskısı (standard or collegiate edition), b. Muhtasar baskı (concise edition), c. Cep baskısı (pocket edition).

iv) Sözlüğün yayım ortamı bakımından;

a. Basılı sözlükler (print), b. Elektronik sözlükler (electronic), c. İnternet-tabanlı sözlükler (web-based).

v) Sözlüğün kapsadığı zaman bakımından;

a. Çağdaş sözlükler (contemporary), b. Tarihsel sözlükler (historic)

vi) Sözlükte izlenen anlayış bakımından;

a. Betimleyici sözlükler (descriptive), b. Kuralcı sözlükler (normative; prescriptive).

Hartmann (2001), sözlük sınıflandırma işleminin çok zor ve yetersiz olduğunu düşünmesine rağmen zor işlerin başarılması ve yetersiz olan şeylerdeki eksikliklerin giderilmesi adına atılacak her adım bu alan açısından farklı bir değere sahiptir.

Sözlüklerin oluşturulmasında sözlük biliminden faydalanılır ve sözlük bilimine ait uygulamalar dil biliminin bir alanı şeklinde kabul edilir. Sözlük bilim, bir dilde yer alan sözlüksel birimleri, anlam birimlerin sözlük birim özelliği gösterenleriyle dil bilgisel olmayan ve sözlük birimler şeklinde görev yapan türlü birleşimleri dil bilim yöntemleriyle değerlendiren, ayrıca sözlük oluşturmanın kuramsal taraflarını da inceleyen dil bilimin bir dalıdır (Kıran ve Kıran, 2006). Bo Svensen (1993), sözlük bilimini şu şekilde tanımlamıştır: Sözlük bilimi bir veya daha çok dilde söz varlığında ve sözcük birleşimindeki birimleri gözleme, derleme, seçme ve betimleme ile uğraşan uygulamalı dil bilimi adıdır (Akt. Kocaman, 1998).

Sözlük hazırlama konusunda yazarlar farklı amaçlar doğrultusunda eserlerini ortaya koymaktadırlar. Fakat bu amaçlar, genel olarak bazı başlıklar altında toplanmadığı sürece bunların değerlendirilmesi ve karşılaştırmaların yapılması biraz zor olmaktadır. Bu bakımdan Dursunoğlu (2011), sözlük çalışmalarının şu amaçlar doğrultusunda gerçekleştirildiğini ifade etmektedir:

- Dile ait söz varlığını ortaya koymak,
- Dilin söz varlığına sahip çıkarak zenginleşmesini sağlamak,
- Dilin aslındaki zenginliğine sahip çıkmak,
- Dildeki zenginlikleri gelecek kuşaklara aktarmak,
- Dili yabancı dillerin etkisinden korumak,
- Dilin doğru ve etkili kullanılmasında yardımcı olmak,
- Dil kullanımında yapılan yanlışları engellemek,
- Söyleyişte yaşanan hatalarını önlemek,
- Başka dillerin öğrenilmesinde yardımcı olmak,
- Diller arasındaki ilişkiyi ortaya koymak,

- Yöresel ağızlardaki sözleri derleyerek insanlara sunmak,
 - Eğitim-öğretim hayatında dilin anlaşılması hususunda yaşanan sorunları çözüme kavuşturmak.

Yeryüzünde ilk sözlük nerede, kim tarafından, ne zaman, hangi özelliklerle hazırlandığı meselesi halen merak konusudur. Bu konu ile ilgili birtakım tahminler yürütülerek bazı bilgiler ortaya atılmıştır. Hali hazırda kullanılan sözlüklere bazı yönlerden benzemekte olan eser (elde edilen bulgulara göre, sözlük diye kabul edilebilecek ilk eser), kimi kaynaklarda, İskenderiye Müzesi'nin yöneticisi olan Bizanslı Aristophanes'in MÖ 2. yy. de çalışmaya sunduğu eserdir. Bu yapıt, Yunancada çok ender kullanılmakta olan ve açıklaması çok zor olan kimi sözcükleri inceleyen bir yapıttır. İçerik açısından değerlendirme yapıldığında sözlüğün değişik yerlerinde gerekli birtakım tanımlamalara da yer verilmiştir (Gökçöl, 1993).

Bir kısım kaynaklarda ilk sözlüklerle ilgili Yunanca ve Latince hazırlanmış eserlerde bahsedilmiştir. MS 1. asırda İskenderiyeli Pamphilus'un 95 kitaptan meydana gelen Yunanca sözlüğü ve bir diğer yapıt ise Marcus Verrius Flaccus'un Latince olarak kaleme aldığı eseri, bu alanla ilgili dikkate alınması gereken örneklerdir (Cornish, 1968).

Söz konusu zamandan sonra Doğuda ve Batıda bir hayli sözlük ortaya çıkmıştır. Sözlük ismi ilk defa John Garland tarafından 1225 senesinde kullanılmıştır. Kökenbilgisi bakımından bu asra gelene kadar pek fazla sözlük hazırlanmamıştır. Doğu taraflarına bakıldığında sözlükçülüğün çok

köklü bir geçmişi bulunurken, Batı dünyasında bu konudaki gelişme daha sonraki yıllarda meydana gelmiştir (Aksan, 1990).

Sözlükçülüğün daha gelişmiş olduğu ifade edilen Doğu dünyasında, en önemli sözlükçülerden Ebu Nasr İsmail Cevheri'nin (ÖT. 1010) Tac-ül-lüğa'tı ve Sihah-ül-Arabiye isimli yapıtı Arapça sözlükler içinde farklı bir önem taşımaktadır. 14. ve 15. yy. arasında yaşamış olan İranlı Arap dilci Ebu Tahir Muhammed bin Yakup Firuzabadi'nin 60 ciltten meydana gelen El Kamus-ül-Muhit isimli Arapça sözlüğünden de bu konuda bahsetmek gerekmektedir. Bir başka önemli husus ise, bu çok kapsamlı eserin, sözlükbilimci olduğu tahmin edilen Asım tarafından 18. asırda Türk diline çevirisinin yapılmış olmasıdır (Gökçöl, 1993).

Dünya tarihinde ilk sözlükçülük çalışmalarının yanı sıra Türk tarihi üzerinde bu alanda ortaya konan pek değerli çalışmaların olduğunu belirtmek gerekmektedir. Bu konu ile ilgili Türk dünyasında yapılan çalışmalar incelendiğinde sözlükçülük geleneğinin çok eskilere dayanan bir gelenek olduğu anlaşılmaktadır. Günümüzde sahip olunan bilgiler doğrultusunda ilk Türk sözlüğü Kaşgarlı Mahmud tarafından kaleme alınan büyük eser Divân-u Lûgati't-Türk'tür (1072-1074). Bu yapıtın ortaya konuş amacının Araplara Türkçeyi benimsetmek, öğretmek olduğu anlaşılmaktadır.

11. asırda Kaşgarlı Mahmut'un meydana getirdiği Divân-u Lûgati't-Türk sözlüğü, Türk yazı dillerinin ve lehçelerinin, dolayısıyla Avrasya Türkçelerine ait olan sözcük varlığı

üzerine karşılaştırmalı olarak yazılmış olan ilk çalışma olması açısından çok büyük bir değere sahiptir. Bu eserden sonra, Türk yazı dillerinin ve lehçelerinin sözcük varlığı ile ilgili karşılaştırmalı bir şekilde etimolojik ve çeviri özelliğine sahip sözlüklerinin yazılması, 19. asırdan itibaren devam edegelen ve günümüzde de geniş çaplı araştırmalarla neticelenen bir çalışma sahasıdır (Budagov, 1869; Radloff, 1888-1911).

Türk sözlük biliminin temelleri, şüphe yok ki Arap sözlükçülüğü prensipleri ile 11. asırda Kaşgarlı Mahmud tarafından kaleme alınan ve kültürel değerler açısından karşılaştırmalı sözlüklerin ilk örneği olan Divân-u Lûgati't-Türk adlı eserle başlar. Bilindiği üzere, Arapça, İslam aleminde çok uzun vakitler anlaşma, bilim ve sanat dili olarak işlev görmüştür. Bu sebeple Türk bilim insanlarının o dönemde Arapça sözlükler kaleme alması doğal bir olaydır. Ortaçağ'ın geleneksel Arap sözlükçülüğü, Türk sözlükçülüğünün gelişmesi konusunda büyük yararlar sağlamıştır. Bu olumlu etki neticesinde fazlasıyla Türkçe - Arapça, Arapça - Türkçe sözlükler kaleme alınmıştır. Türk bilim adamları eski Türk medeniyetinin Araplardan ve İranlılardan geride yer almadığını gösteren birçok yapıt ortaya koymuşlardır.

Kaşgarlı Mahmud'un Arap dilini ve Türk dilini eşit bir şekilde görmesi bunun delillerinden bir tanesidir. Türk sözlükçülüğünün ilk ve en önemli eseri olan Divân-u Lûgati't-Türk'ü kaleme almadan önce Kaşgarlı'nın geleneksel Arap sözlükçülüğüne ve Fars sözlükçülüğüne ait çok değişik örnek eserleri incelediği şüphesizdir (Aksan, 1990).

Kaşgarlı Mahmud ile başlatılan Türk sözlükbilimindeki 11. asırdan itibaren ortaya konmuş olan söz konusu bütün çalışmaları, içerik ve yöntem açısından karşılaştırmalı etimolojik - çeviri; açıklamalı - betimlemeli, eşzamanlı dillerarası -çevirive karşılaştırmalı - açıklamalıya da betimlemeli – aktarmalı lügatler olmak üzere dört farklı grupta sınıflandırma yapmak mümkündür (Musaoğlu, 2002).

Sözlükçülük alanında en eski sözlüklerimiz içerisinde yer alan Kâşgarlı'nın Divân-u Lûgati't-Türk'ünün yanı sıra, Zemahşeri'ye ait olan Mukaddimetü'l-Edeb isimli eseri, Ebû Hayyân'ın kaleme aldığı Kitâbu'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk'i ve İbni Mühennâ'nın sözlüğü, tüm bu sisteme ait önemli örnek eserlerdir. Bu konu ile ilgili Ülkütaşır (1948), şunları ifade etmiştir: Bu sistem dahilinde oluşturulan lügatlerin yazılma sebepleri içerisinde kimi zaman siyasal etkilerin de almış olduğu rollerle karşılaşmaktadır. Sonuç olarak, Divân-u Lûgati't-Türk'ün yazıldığı dönemde, büyük Selçuklu Devleti İslâm aleminde önemli bir nüfuza sahipti. Bu vakitlerde Bağdat halifeleri Türkler ile siyasal ilişkilerde buldukları gibi, Araplar açısından da Türk dilinin öğrenilmesi pek çok nedenlerle gerekli olmaya başlamıştı.

Eski devirlerde ortaya konan sözlüklerin bazıları dinî içerikli olmuştur. Bu lügatlerde Kur'an-ı Kerim'de ve dinî kaynaklarda yer alan Arapça kelimelerin Türkçe karşılıkları verilmiştir. Bu kelimeler Kur'an-ı Kerim'in Türkler tarafından kolaylıkla okunup kolaylıkla anlaşılması için yazılmış özel bir türe sahip tematik lügatlardır. Bu türün en tanınan el yazma eseri, Ferište İbni Melik'in M.1392 senesinde kaleme aldığı

Ferîsteođlu Lügati'dir (Muhtar, 1993). Türkiye Türkçesine ait önemli sözlükler özellikle 19. asrın ortalarından sonra, yani Tanzimat'tan sonraki dönemde dili bağımsız bir şekilde değerlendiren dönemin aydınları tarafından gündeme gelerek bu konudaki çalışmalar hız kazanmıştır (Parlatır, 1995).

Türk tarihinde karşılaşılan lügatlar ile ilgili, Bingöl (2006)'ün yapmış olduğu çalışmaya göre önemli bilgiler ortaya çıkmıştır. 19. asırdan sonra hazırlanan sözlükler Kıpçakça lügatlar, Çağatayca lügatlar ve Osmanlıca ile kaleme alınmış yapıtlar şeklinde üç bölümde incelenmektedir. Ebul Kasım Zemahşeri'nin yazdığı ve Kıpçak eserlerinin en eskileri arasında yerini alan Mukaddimet-ül Edep, Arapça-Farsça-Türkçe-Moğolca şeklinde bir düzene sahiptir. 16. yüzyılın en önemli alimlerinden birisi olan Vankulu Mehmet Efendi, Kitab-ı Lugat-ı Vankulu (1729) eseriyle tanınmıştır. Farablı Cevheri tarafından Sıhah-ı Cevher adıyla yazılan Arapça lügatten yapılan bu çeviri Türkiye'de kurulan matbaanın bastığı ilk kitap olma özelliğini taşımaktadır. Osmanlı döneminde manzum olarak hazırlanan bazı sözlüklerle de karşılaşmak mümkündür. Bunlar arasında Sünbülzade Vehbi'nin (1719-1809) kaleme aldığı Tuhfe-i Vehbi isimli, Fars dilinden Türkçe'ye manzum sözlüğü, bir hayli vakit mekteplerde ders kitabı olacak türde okutulmuştur. Tüm bu lügatlar Arapça ve Farsça kelimelerin manalarını sunmaktadır.

Sünbülzade Vehbi'nin eserinden sonra bu sahada önemli bir diğer eser ise, Muallim Naci'nin kaleme aldığı Lugat-i Naci (1890) adlı eseridir.

Bu eser Osmanlı dilinde yazılmış bir yapıt olma özelliğine sahiptir. Söz konusu yapıt Osmanlı dilindeki Arapça sözcüklerin ve Farsça sözcüklerin manalarını ve eş anlamlılarını ortaya koymaktadır. Bu döneme ait en değerli ve en iyi lügatı Şemsettin Sami kaleme almıştır. Söz konusu eserin adı Kamus-ı Türki (1901)'dir. Bu esere kadar yazılan lügatların çoğu iki dilli lügat olmuştur. Arapça-Türkçe veya Türkçe-Arapça türünde kaleme alınmışlardır. Lehçetü'l-Lügat ve A. Vefik Paşa'ya ait meşhur Lehçe-i Osmanî gibi bazı sözlüklerde Türkçe söz varlığına yer verilmiştir. Namık Kemal tarafından çerçevesi çizilen sözlüğe, Lehçe-i Osmanî sayılmadığı taktirde, Kâmûs-ı Türki'ye kadar Türk milleti madde başı sözcüklerin Türkçe olarak yazıldığı başka bir sözlüğe ulaşamamış ve Türkçenin söz varlığı da alıntılarıyla ve kendi öz varlığıyla ortaya konulamamıştır (Yavuzarslan, 2004). Daha sonraki vakitlerde bu eser iki defa Hayat-Büyük Türk Sözlüğü (1969-1971) ve üç cilt olarak çıkan Temel Türkçe Sözlük Kamus-ı Türki (1985) adlı sözlüğü de kimi değişiklikler ve düzenlemeler yapılarak sadeleştirilmiş bir şekilde yayına sunulmuştur.

Türk diline ait tüm söz varlığını Batı lügatçılık modellerinde ele alan en kapsamlı lügat tartışmasız Sâmî'nin yazmış olduğu Kâmûs-ı Türki'dir. Bu yapıt, Türk sözlükçülüğüne çok farklı bir bakış açısı getirmiş ve günümüzdeki Türkçe lügatların esaslarını oluşturmakla kalmamış aynı zamanda onların ortaya çıkmalarına da sebep olmuştur (Yavuzarslan, 2004).

1 Kasım 1928 tarihinde Harf İnkılabı'ndan sonra basılan ilk sözlük, İbrahim Alaettin'in yönetiminde, A. Sedat, S. Tevfik ve K. Sadi tarafından, 1930 senesinde hazırlanan, Yeni Türk Lügatı ismiyle anılmaktadır. Latin alfabesine göre yazılmış bu sözlükte 30.000 sözcük kavramlarıyla beraber bulunmaktadır. Hüseyin Kazım Kadri de geniş hacimli bir sözlük ortaya koymuştur. Dört büyük ciltten meydana gelen bu yapıt Büyük Türk Lügatı adını almıştır. Birinci ve ikinci ciltleri Arap harfleriyle (1927-1928); diğer iki cildi de Latin alfabesiyle (1943-1945) hazırlanmıştır. Söz konusu yapıt Osmanlıcada ele alınan Arapça ve Farsça sözcüklerin yanında Türk dilinin Uygur, Azeri, Koybal, Kazan, Çuvaş, Kırgız, Yakut lehçelerinden sözcüklere de yer vermektedir. Türk dili sahasındaki araştırmaları daha değişik türlerde gerçekleştirmek amacıyla 1932 yılında Türk Dil Kurumu (TDK) olarak isimlendirilen Türk Dili Teknik Cemiyeti kurularak faaliyetlere başlamıştır. İlerleyen yıllarda bu kurumun sözlük oluşturma görevini de yerine getirdiği görülmüştür.

Şemsettin Sami tarafından hazırlanan sözlükle Türkçenin çağdaş anlamda ilk sözlüğü ortaya konmuştu fakat belirli bir vakit bu sözlüğün genişletilmesi ve geliştirilmesi yapılamamıştır (Ölmez, 1994). Bu sebeple TDK'nın Türkçenin söz varlığını ortaya koymak maksatıyla derleme ve tarama çalışmalarına da başladıktan sonra ilk önemli çalışma, sahasında uzman M. Ağakay başkanlığında TDK tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu sözlüğe Ş. Sami'nin Kamus-ı Türki'sinde yer alan kelimeler ile o vakitten 1945 senesine kadar türetme ve derleme yoluyla

Türkçeye kazandırılan ve Türkçeye bir şekilde girmiş olan kelimeler alınmıştır (TDK, 1945: Önsöz) Türkçe Sözlük bu dönemden sonra ilgi görmeye başlamış ve birçok baskısı yapılmıştır. Bu eser, 20. asırda da Türkiye Türkçesinin söz varlığını dil devrimi neticesinde yeni sözcüklerle geliştirip daha da zengin ve tanınır bir hale getirmeye çalışılan, son baskısında kelimelerin anlamları ile birlikte örnek cümlelerin de sunulduğu çok önemli sözlüklerden bir tanesidir (Bingöl, 2006).

Türk Dil Kurumu sonraki yıllarda bu sözlükten faydalanarak diğer sözlük çalışmalarının ortaya çıkmasına öncülük etmiştir. Türkçe için hazırlanan sözlükler yalnızca TDK tarafından hazırlanmamıştır. Bunun yanında ilerleyen yıllarda kimi yayın evleri tarafından ve bazı kişiler tarafından da bu alanda değerli çalışmalar ortaya konmuştur (Ölmez, 1994). Türkçe sözlükle birlikte sözlükçülük sahasındaki değerli çalışmalardan bir tanesi de oniki ciltlik Meydan-Larousse Büyük Lugat ve Ansiklopedi'sinin (1969-1973) sözlük olarak ayrılan kısmıdır. Bu bölüm Tazminattan itibaren konuşma ve yazmada ele alınan sözcükleri ve onların manalarını örneklerle birlikte ele alması bakımından da önemlidir.

Yazma lügatların tam olarak elde edilememesi ve nüshalarının ortaya konulamaması neticesinde Türk sözlükçülüğü adı altında Türkiye'de ve değişik Türkoloji merkezlerinde daha çok Osmanlı matbaasında yayımlanan ve Tanzimat'tan sonra yazılan farklı türdeki lügatler konu edilmektedir. Son dönemlerde Türkiye'de bu sahada ortaya konan bazı bilimsel

çalışmalarla karşılaşmak mümkündür (Atsız ve Türkmen, 2004).

Türkçenin sözlükçülüğüne katkıları olan diğer çalışmaları (Bingöl, 2006) şu şekilde örneklendirmiştir: Ali Püsküllüoğlu, dilde ortaya çıkan yeniliklerle beraber Türkçenin söz varlığına eklenmiş olan sözcükleri Öztürkçe Sözlük isimli eserinde bir araya getirerek bu alana önemli katkılar sağlamıştır. İlerleyen yıllarda daha başka sözlüklerin yayınlanmasıyla bu alan daha da zenginleşmeye başlamıştır. 1982 senesinde Kemal Demiray'ın kaleme aldığı Büyük Türkçe Sözlük ve Resimli Ansiklopedik Büyük Sözlük, söz konusu alanın zenginleşmesine katkıları olan diğer eserlerdir. Türk Dil Kurumu'nun hazırlamış olduğu Türkçe Sözlük haricinde; derleme, tarama, terim, Türk lehçeleri, eski lehçeler, vb. konularını içeren daha başka sözlükleri bulunmaktadır. Hazırlanan eserlerden, sekiz ciltlik Tarama Sözlüğü (1963-1977), onsekiz ciltlik Derleme Sözlüğü (1963-1982) değerli çalışmalardır. Bunların yanı sıra günümüzde TDK'nin resmi internet sitesinde yer alan sözlük çalışmaları şunlardır: Güncel Türkçe Sözlük, Büyük Türkçe Sözlük, Sesli Türkçe Sözlük, Kişi Adları Sözlüğü, Terim sözlükleri, Türk Lehçeleri Sözlüğü, Türkçede Batı Kökenli Kelimeler Sözlüğü, Türkiye Türkçesi Ağzları Sözlüğü, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, Türk işaret dili sözlüğü, Uluslararası Metroloji sözlüğü, Hemşirelik sözlüğü. T. N. Gencan, H. Edizkun, B. Dürder, E. N. Gökşen'in beraber hazırlamış oldukları Yazım Terimleri Sözlüğü, E. Özlokat'ın Dil Bilim ve Terimleri Sözlüğü de bu alanda hazırlanmış diğer önemli eserlerdendir (Gökçöl, 1993).

Sözlük hazırlamanın zor bir uğraş olduğu bilinen bir gerçektir. Türkiye Türkçesinin sözlükçülüğü ile ilgili Ercilasun (2009), günümüzde Türkiye Türkçesine ait tam manasıyla bir sözlüğün henüz hazırlanmadığını ifade etmektedir. Cumhuriyetin ilk yıllarında dil sahasında değerli araştırmalar ve çalışmalar ortaya konmasına rağmen sözlük çalışmaları ile ilgili büyük adımlar atılamamıştır. TDK'nın yoğun gayretleri neticesinde ilk sözlüğün 1945 senesinde hazır hale getirilmesi ile birlikte sözlük çalışmalarında hissedilir derecede bir artış meydana gelmiştir. Bilhassa 1970'li yılların devamında bu alanda belirgin bir artış yaşanmış ve bu, ilerleyen yıllarda daha da fazlalaşarak devam etmiştir.

1980'lerden sonra daha da yoğunluk kazanan sözlük çalışmaları ile ilgili aynı yılda birçok sözlük yazılmış; kimi sözlükler bir yıl içinde birden fazla çıkarılarak bu alana büyük katkılar sağlamışlardır. Şahıslar bazında hazırlanan eserlerin yanında kurumların da hazırlamış oldukları sözlükler bu dönemde bir hayli artış göstermiştir. Özellikle yabancı dil öğrenimi konusunda meydana çıkan gelişmeler sayesinde karşılaştırmalı sözlüklerin hazırlanmasında büyük bir artış olmuş; karşılaştırmalı sözlüklerden bazıları kısa zaman içerisinde baskı sayılarını artırmışlardır. Türk Cumhuriyetlerinin bağımsız olmaları ile beraber sözlük çalışmaları farklı bir boyut kazanmış ve Türk lehçeleriyle alakalı pek çok lügat arka arkaya yayımlanmaya başlamıştır. A. Püsküllüoğlu, M. N. Özön, M. D. Doğan, A. Doğan, K. Demiray, M. A. Ağakay, M. Kanar gibi isimler Türkiye Türkçesinin sözlükçülük tarihinde öne çıkmış isimlerdir. Bu

kişiler, yazdıkları birçok sözlük ile bu alana büyük faydalar sağlamışlardır. Bu şahısların ortaya koydukları eserler yanında bu alanda Redhouse, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Türkçe Sözlük (TDK) gibi sözlükler defalarca baskısı yapılan lügatlar arasındadır (Dursunoğlu, 2011).

TDK, kurulduğu 1932 senesinden sonra ilk olarak özleşme çalışmalarını gerçekleştirmeye başlamış, lügat çalışmalarını kuruluşunun ardından 7 yıl geçtikten sonra 1939 yılında ele almaya başlamıştır. Bu çalışmalar neticesinde 1945 senesinde Türkçe Sözlük isimli eser ortaya konmuştur (Durmuş, 2004). TDK'nin hazırlamış olduğu Türkçe Sözlük isimli eserinin basım yılları ve kelime sayıları aşağıda sunulmuştur:

- I. baskı (1945) -32 104
- II. baskı (I 955) -35 738
- III. baskı (1959) -37921
- IV. baskı (1966) -37669
- V. baskı (1969) -38470
- VI. baskı (1974) -31693 madde başı, -13485 madde içi
- VII. baskı (1983) -40836 madde başı, -18891 madde içi
- VIII. baskı (1988)-46825 madde başı,-16496 madde içi
- IX. baskı (1998) -60152 madde başı, - 13555 madde içi
- X. baskı (2005) -63818 madde başı, -13589 madde içi
- XI. baskı (2012) -77005 madde başı, -15287 madde içi

TDK'nin hazırladığı bu büyük eserde yıllar ilerledikçe kelime sayısında bir artış gözle görülür derecede fark edilmektedir. Fakat içerik değerlendirmesi olarak Aksan (1997) şu sözleri sarf etmektedir: TDK'nin hazırlamış olduğu Türkçe Sözlük'ün 1943 senesinden 1988 senesine kadar ortaya konmuş tüm baskıları bir bütün halinde değerlendirildiğinde madde başı değişimleri açısından bütüncül bir tutum sergilenemediği görülmektedir.

Dursunoğlu (2011), Cumhuriyet Döneminde Yapılan Sözlük Çalışmaları isimli makalesinde döneme ait sözlükleri künyeleri ile birlikte sunmuştur: 1945-1949 yılları arasında 3 sözlük, 1950-1959 arası 6 sözlük, 1960-1969 arası 12 sözlük, 1970-1979 arası 19 sözlük, 1980-1989 arası 35 sözlük, 1990-1999 arası 82 sözlük, 2000-2007 arası 106 sözlük. Bu bilgiler ışığında sözlükçülük çalışmalarının her geçen gün hızla arttığı görülmektedir. Bu artışın sebeplerini ya da açıklamasını Martınyuk (2004) şu şekilde yapmıştır: Aslında 20. asra kadar pratik lügat yazıcılığının elde etmiş olduğu sayısal üstünlüğün ve yoğunluğun sonucunda kazanılan tecrübeler, 20. asrın ortalarında kurgulanıp genişletilmeye başlanmıştır. Bu genişlemeler beraberinde de sözlükçülük teorisi ortaya çıkmıştır.

Ölmez (1994), Türk sözlükçülüğü hakkında şu ifadeleri kullanmıştır:

- Türkçe Sözlük'te görülen, çağdaş bir şekilde değinilen eksiklikleri; farklı yayın organlarında ortaya konan hataları giderilip Türkçe Sözlük yeniden düzenlenmesi gerekmektedir. Yazar ayırımı yapılmaksızın, ilgili olan madde hakkında en iyi örnek cümlelere yer verilmelidir.
- Bu konu ile ilgili olarak Türkçenin, üzerinde anlaşılacak belli bir yazıma kavuşturulması, ona

göre de bir yazım kılavuzunun hazırlanması gerekmektedir.

- Şu ana kadar gerçekleştirilen çalışmalar da düşünülerek Türkçenin ayrıntılı ve bütünlüklü bir deyimler lügatının ortaya konulması gerekmektedir. Ayrıca teknik açıdan görülen yenilikleri, ilerlemeleri kucaklayıcı bir şekilde önceden yazılmış terim sözlüklerinin tekrar bir değerlendirmeden geçirilerek geliştirilmesi gerekmektedir.
- Öncelikli Türkçe olacak şekilde, tüm Türk dillerinin ve lehçelerinin köken bilim sözlüklerinin hazırlanması gerekirken bir diğer taraftan karşılaştırmalı lügatların ortaya konulmasına çalışılmalıdır. Bu araştırma Ölmez'in ifade ettiği şekilde, bir sözlük şekline gelmemiş olsa bile, karşılaştırmalı bir çalışma olması bakımında farklı bir öneme haizdir.

Kazak Sözlükçülük Geleneği

Türk sözlükçülük geleneğini ya da hususiyle Kazak sözlükçülük geleneğini iki döneme ayırmak mümkündür. İlk aşamada, Arap geleneği ile Fars geleneğinin büyük etkisi görülürken, o dönemde yazılan lügatlar bu geleneklere bağlantılı olarak kaleme alınmıştır. Diğer aşamada da Rus ve Batı sözlükçülük geleneklerinden etkilenme görülmüştür (Bayniyazov ve Bayniyazova, 2014).

Türk dilinin sözlükçülük çalışmalarının yanı sıra Kazakçanın da bu alana ait pek çok eserinin varlığı görülmektedir. Kazakça, bir Kıpçak lehçesidir. Orta Çağda Kıpçak alanında hayat süren Türk kavimlerine Kıpçak, bu kavmin dilinin kullanılması ile ortaya çıkan dile de Kıpçakça ya da Eski Kıpçakça ifadeleri kullanılmaktadır. 11. asrın sonlarına doğru Kıpçak, Yağma, Araç ve Jaruqlar Kıpçak sahasında etnik

unsuru meydana getirmişler, bu kavimlerin konuştukları lehçeler de temelde Kıpçak şeklinde ortaya çıkmıştır (Savranbaev, 1948). Hazar Denizi'nin ve Karadeniz'in kuzey kesimlerini kapsayan Türk göçleri çoğunlukla Kuman, Kıpçak ögelerine dayandığından dolayı bu bölgede kurularak gelişen Türk yazı dilleri ve lehçeleri de Kıpçak Türkçesinin temelinde yol almışlardır. Bu nedenle, Kuzey Batı Türkçesi, Kıpçak Türkçesi şeklinde de isimlendirilir (Korkmaz, Birinci, Ercilasun, Gülensoy, Parlatır ve Zülfikar, 2005). Kıpçak alanında kullanılmakta olan Kıpçakça, 13-15. asırlar arasında Altınordu, Mısır ve Suriye bölgelerinde de kullanılan Türkçedir.

Orta Çağ dönemine ait eserler üzerinde araştırma yapan önemli Kazak dilcilerden bir tanesi Kuruşcanov'dur. Kuruşcanov, İssledovaniye Po Leksike Starokıp-çakskogo Pismennogo Pamyatnika XIII Veka –Türksko-Arabskogo Slovarya (13. asır Eski Kıpçak Yazıtının Söz Varlığı Üzerine İncelemeler – Türk-Arap Sözlüğü Üzerine, Almatı 1970) isimli yapıtında, 1245 senesinde Mısır'da kaleme alınmış Tercüman-ı Türki ve Arabi isimli bir Türkçe - Arapça sözlüğü ve grameri dil bakımından ele alıp değerlendirmiştir. Araştırmasında, Türkçe kelimelerin Kıpçak yazıtları ve günümüz Kıpçak Türkçesi lehçelerinin söz varlıkları ile karşılaştırılmasına yer vermiştir (Bayniyazov ve Bayniyazova, 2014).

Kazakçada sözlükçülük geleneği ve sözlükçülük tarihi ile ilgili ilk bilimsel çalışmayı Malbakov (1992), Qazaq Leksikografiasının Tarihi isimli doktora çalışması ile ortaya koymuştur. Malbakov'un bu çalışmasında 18. asrın sonundan 20. asrın başlarına kadar geçen sürede kaleme alınmış eserler incelenmiştir. Araştırmada bu vakitteki sözlüklerde

yer alan madde başlarının dizilişleri ile taşıdıkları manaları yansıtırma şekilleri hakkında bilgiler sunulmuştur. 18. Asırdan bu yana Rusya'nın Orta Asya üzerindeki etkisi ve Kazakların Rusya'ya olan bağımlılıkları arttıkça sözlükçülük alanında da gelişmeler yaşanmaya başlamıştır. Bu sebeple yerel halkı daha iyi tanımak ve misyonerlik faaliyetlerini en güzel şekilde yürütebilmek maksatıyla iki dilli sözlükler hazırlanmıştır. Kazaklarda sözlükçülük, Rusya'ya bağımlı olmadan önceki dönemde Arap-Fars-Türk sözlükçülük geleneğini devam ettirirken; Rus istilâsı, Orta asırdan itibaren süregelen Arap alfabesine bağlı sözlükçülük geleneğiyle olan irtibatların kopmasına neden olmuştur. Bu sebeple 18. asırdan itibaren Kazakçayla ilgili lügatların pek çoğu Rusça-Kazakça türünde hazırlanmış, çoğunlukla Çarlık Rusyası'nın gerekliliklerini karşılayacak tipte ve Rusça'nın dil politikasına yaraşacak şekilde ortaya konulmuştur. Meşhur Kazak dilcilerinden Sızdıkova (1975)'nin ifadesiyle, son iki üç asırdan beri Kazak sözlükçülüğü, Rus dili ile doğrudan bağlantılı bir süreç yaşamıştır.

1950 senesinden itibaren geniş ölçüde sahip olunan dil malzemelerinden faydalanılarak, KTDS (Kazak Tiliniñ Dialektologiyalık Sözdigi)'nin denemeleri yapılmıştır. Türklük bilgisinin bu sahadaki deneme lügatlarından bir tanesi, Doskarayev'in 1955 senesinde kaleme aldığı çalışmasıdır. Bu çalışma, 1.500'e yakın sözcüğün yer aldığı kısa bir sözlük olarak kabul edilebilir. 1959 senesinde yayımlanan Amanjolov'un diyalektoloji sözlüğünde ise 4.000'e yakın sözcük bulunmaktadır. Söz konusu bu sözlükler birtakım eksiklikleri bulunmalarına rağmen ait oldukları dönemin isteklerini karşılayacak şekilde kaleme alındıkları belirtilebilir (Saribayev, 1976). 1969 senesinde diyalektologların ortaklaşa gayretleri

sonucunda 6.000'den fazla sözcüğü kapsayan ilk büyük KTDS (Kazak Tiliniñ Dialektologiyalık Sözdigi) ortaya konmuştur. Söz konusu sözlükte, J. Doskarayev ve S. Amanjolov'un lügatlarından, KazSSC BA (Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Bilim Akademisi) Dil Bilimi Enstitüsü'nün Diyalektoloji Bölümü fonunda yer alan sözcük türlerinden ve diyalektoloji sahasında savunulan tezlerden faydalanılmıştır. Sözlüğün hazırlık çalışmalarında içeriğinin nasıl olacağı detaylı bir şekilde ele alınmış ve basında yayınlanmıştır. O vakte kadar yayımlanan lügatlar arasında en büyüğü olmasına karşın, bu lügat Kazakistan'ın kimi yerlerinde incelemeler tam olarak bitmediğinden dolayı eksik sayılmıştır (Saribayev ve Nakısbekov, 1989).

Ondasınov, Arapça ve Farsça öğeleri araştırarak Kazakçadaki yabancı unsurlara ait bir derleme sözlüğü hazırlamıştır. Arapça - Kazakça Derleme Sözlüğü'nde (Almatı, 1969), Kazakçanın Arapçadan dört yüzden fazla sözcük kökünü benimseyip kabul ettiğini belirtmiştir. 1974 senesinde ise Farsça- Kazakça Sözlük isimli eseri yayımlanmıştır (Ondasınov, 1974). Son döneme ait eserler zamanla yeni istikamette gelişim göstermektedirler. Bürkütbay (2003), söz konusu lügatları Arapça öğelerin değişkenliği bakımından incelemiş ve doktora çalışmasında bu konu üzerinde önemli bilgiler sunmuştur.

Bekmuhanov (1977), Arapça ve Farsça öğeleri araştırması neticesinde Arapça ve Farsça Kelimelerin İzahlı Sözlüğü isimli çalışmasını ortaya koymuştur. Bu eserde günümüz Kazakçasında halen kullanılan bin beş yüz sözcüğe Kazakça ve Rusça açıklamalarla örnekler vermiştir.

Kazakçanın on ciltlik olması açısından en kapsamlı sözlüklerinden bir tanesi olan KTTS (Kazak Tilinin Tüsindirme Sözdigi)'de, yüz bine yakın sözcük yer almaktadır. Bu sözlükte dokuz yüz yetmiş iki sözcük yabancı unsur olarak tespit edilmiştir. Bu kısımda şunu belirtmek gerekir ki yabancı dillerden Kazakça Türkçeden daha az etkilenmiştir. Sözlükte yer alan her ögenin Arapça, Rusça, Moğolca veya Farsça olduklarını belirtmek üzere açıklamalar ile birlikte bunlarla ilgili örnekler de verilmiştir (Kazak TilininTüsindirme Sözdigi, 1975). Bu sözlük hakkında Ölmez (1994), bu eser Kazakçanın en oylumlu, toplam on ciltlik Kazakça yazılmış bir eserdir ifadelerini kullanmıştır. Bu sözlüğün hazırlanmasın ön çalışma niteliğinde yayımlanan sözlük (Kazak Tilinin Tüsindirme Sözdigi, I-II. Almatı, 1959-1961) ile ilgili Öner (1999), 18.135 kelime ve 3.371 deyimden meydana gelen bu sözlük, ilerleyen yıllarda ortaya konan on ciltlik açıklamalı Kazak sözlüğünün ilk modeli olarak değerlendirilmektedir. Bu sözlükte yer alan malzemeler, İstanbulda 1984 senesinde tercüme yapılan Kazak Türkçesi Sözlüğü'ne de temel oluşturmuştur. Kazak SSR Gılım Akademiyası Til Bilimi İnstituti tarafından A.I. Iskakov'un yönetimi ile ortaya çıkan bu değerli çalışma Kazakçanın en büyük sözlüğü olma özelliği taşımaktadır. Bunun yanı sıra türkoloji sahasında da en hacimli lügat olarak farklı bir önem taşımaktadır. Bu kapsamlı araştırmaya başladığında, 1967 senesinde kelime fişi sayısının aşağı yukarı iki milyon olduğu ve bu sayının 1982 senesinde yaklaşık 5 milyona kadar ulaştığı ifade edilmiştir (KTTS, c. 10: 505). 2827 adet türlü yazılı eserden taranarak 200.000 civarında örnek 10 ciltlik lügatta 91.429 birim olacak şekilde sunulmuştur. Sözlükle açıklaması verilen tüm anlamların sayısı ise

103.627'dir. Bu sayıya 12.198 ilave anlam daha eklendiği belirtilmektedir (Öner, 1999).

Kazakçanın kelime kadrosunu ortaya koyacak şekilde hazırlanmış ilk sözlük çalışması, Almanca – Tatarca – Kazakça - Buhara Lehçesi - Kalmakçadan meydana gelen kelimeler listesidir (Kaydarov ve Orazov 2004). Eserin madde başları 200 kelimededen oluşmaktadır. İçerisinde 133 tane Kazakça sözcüğün karşılığı verilmiştir. Kazakçayla ilgili bir diğer sözlük ise 1825 senesinde H. J. Klapproth (Eren, 1998) tarafından kaleme alınan Fransızca - Kazakça eserdir. Bu eser 400'e yakın Kazakça kelimeyi barındırmaktadır (Tomanov ve Malbakov, 1989).

19. asırda dil öğretimi maksatıyla hazırlanmış konuşma kılavuzlarının yanı sıra küçük Kazakça lügatlar da yazılmıştır. Birçok metin içerikli kitabın son kısmında, parçada verilen sözcükleri içeren lügatlar bulunmaktadır. N. İ. İlminskiy (Eren, 1998)'in 1861 senesinde Kazan'da yayımlanan Kırgız (Kazak) Çocukları İçin Rus Grameri isimli eserinin ikinci kısmı sözlük şeklinde hazırlanmıştır. 1879 senesinde Kazak yazarlarından Altınсарın'ın Qazahskaya Hrestomatiya (Kazak Hrestomatyası) ve Naçalnoye Rukovodstvo K Obuçeniyu Kazahov Russkomu Yazıku (Kazaklara Rus Dilini Öğretmenin Başlangıç Kursu) isimli ders kitaplarında yer alan parçalarda geçen kelimelere ait sözlük kısmı hazırlanmıştır. 1883 senesinde Eşmuhambet Bukin tarafından kaleme alınan Rusça - Kazakça ve Kazakça - Rusça Sözlüğü farklı bir eser şeklinde yayımlanmıştır. Bu eserden 10 yıl sonra Orenburg'ta 1893 senesinde Küçük Rus - Kazak Sözlüğü, 1897 senesinde V. V. Katarinskiy'in (Eren, 1998) Kazakça - Rusça Sözlüğü basılmıştır. Söz konusu türde daha birçok eser çalışmaları bu yıllardan sonra, özellikle 20. asrın ilk yıllarından başlayarak,

artarak devam etmiştir. Bu çalışmalara örnek olacak türden bazı araştırmalar şunlardır: 50.000 kelimeyi içeren en hacimli Rusça - Kazakça Sözlük, 1954 senesinde Savranbayev redaktörlüğünde hazırlanmış ve insanların kullanımına sunulmuştur. Rusça sözlüklerden ve açıklamalı sözlüklerden sonra art arda Kazak dilinde deyim lügatları (Kazak tilinin frazeologiyalık sözdüğü vb.) ortaya konmaya başlamıştır (Tekin ve Kengesbayev, 1982).

Kâşgarlı'nın Divan'ının kısaltılmış bir halini, Kazak Türkçesinde, Beketaev ve İbatov 1993 senesinde Tübi Bir Türki Tili isimli yapıtta yayımladılar. Yayımladıkları bu araştırma ile Divan'da yer alan 875 sözcüğün ve 60 civarında atasözünün günümüz Kazakçasında aynı şekliyle kullanıldığını tespit etmişlerdir (Beketaev ve İbatov, 1993). Kıravbaykızı ise, Divan'da yer alan 675 sözcüğün ve 60 civarında atasözünün günümüz Kazakçasında değişikliğe uğramadan aynı şekli ile kullandıklarını dile getirmiştir (Kıravbaykızı, 2001). Meşhur şair ve eleştirmen A. K. Egevbay tarafından, Divan'ın tümü Kazakça olarak üç cilt şeklinde ilk defa 1997 senesinde yayımlanmıştır. Bu eserin ortaya konulmasında Türkiye'de yazılarak ve yayımlanmış Atalay tercümesi ile Özbek, Uygur nüshalarından da yararlandığı bilinmektedir (Egevbay, 1997). Ne varki, Kıpçak Türkçesi eserleri yanında içerisinde Kazak Türkçesiyle ilgili ya da ilgisiz gramerler ve sözlükler şimdiye kadar yeteri derecede araştırılmamıştır. Bu bakımdan bu alanda daha pek çok çalışmanın ortaya konması gerekmektedir.

İletişimin ve ulaşımın hızla kolaylaşması ile dünyanın farklı bölgelerinde yaşayan Kazakların dil öğrenme ihtiyaçları, onların kullandıkları Kazakçanın farklı kelimeler içeriyor olması ve yurt dışındaki Kazakların

sahip oldukları farklı dil özellikleri sözlükçülük konusunda çalışmaların biraz daha artırılmasını gerekli kılmıştır. Çünkü daha önceleri hazırlanmış olan KTDS (Kazak Tilinin Aymaktık Sözdüğü)'lerde başka ülkelerde yaşayan Kazak Türklerinin dil özellikleriyle ilgili bilgiler yer almamaktaydı. Söz konusu eksiklik, diyalektologların yapmış oldukları ortak çalışmaları sonucunda 2005 senesinde yayımlanan ve 22.000'den fazla sözcük barındıran Kazak Dilinin Bölgesel Sözlüğü isimli lügat ile bir bakıma tamamlanmış sayılmaktadır. Yayım vaktine kadar gerçekleştirilen bütün çalışmaların sonuçlarının birleştirilmesi ile ortaya çıkan bu lügatın, bölgesel şeklinde nitelendirilmesinin sebebi, Çin'de, Moğolistan'da, Afganistan'da, İran'da, Rusya'da vd. devletlerde yaşayan Kazakların dil özelliklerini de içinde barındırıyor olmasındandır (Sarıbayev, 2005).

Kazakistan'da sözlükçülük alanında çok değerli eserlerin çıkmasına öncülük eden kurumların başında Kazak SSR Gılım Akademiyası gelmektedir. Kazakistan'ın Bilimler Akademisi olarak da ifade edilebilecek bu kurum tarafından Kazakçanın sözlükçülüğü adına ortaya konan çok değerli çalışmalardan bazıları: Kazak SSR Gılım Akademiyası; Kazak Tiliniñ Terminderi, Kazakistan, 1936; Kazak Tiliniñ Tüşindirme Sözdüğü, Almatı, 1974; Kazak Tiliniñ Tüşindirme Sözdüğü, I. cilt, Almatı, 1974; Kazak Tilindeki Sinonimder Sözdüğü, Almatı, 1962; Kazak Tiliniñ Dialektologiyalık Sözdüğü, Almatı, 1996; Kazak Tiliniñ Kısaşa Etimologiyalık Sözdüğü, Almatı, 1966; Kazakça - Orısşa / Orısşa - Kazakça Terminolgiyalık Sözdik, Respublikalık Memlekettik Rawan baspası, Almatı, 1999; Orısşa - Kazakça Sözdik, II cilt, Ankara, 1978.

Yukarıda bahsedilen sözlük çalışmaları ile birlikte Kazak Türkçesine ait diğer sözlükler: Koç, Bayniyazov ve Başkapan (2003) Kazak Türkçesi - Türkiye Türkçesi Sözlüğü; Bayniyazov ve Bayniyazova (2007) Türkiye Türkçesi – Kazak Türkçesi Sözlüğü; Oraltay, Yüce ve Pınar (1984) Kazak Tilinin Sözdüğü'nden tercüme edilen Kazak Türkçesi Sözlüğü; Kaliyev (2014) Kazak Tilinin Tüsindirme Sözdüğü.

Sonuç ve Öneriler

Günümüzde basılı sözlüklerin yerlerini yavaş yavaş elektronik (dijital) sözlükler almaya başlamıştır. Gerek dijital sözlükler gerekse internet üzerinden kullanıma sunulan sözlükler basılı sözlükleri kullanım açısından geçmiş durumdadırlar. Günlük hayatta yanımızda taşımakta zorlanılan büyük hacimli sözlüklerin yerini artık küçük elektronik aletlerde taşıma imkanı doğmuştur. Bu kolaylıklar arttıkça, insanların daha çok dijital eserlere yönelmesi gibi bir olayla karşı karşıya bulunmaktadır. Tamamıyla kitabî sözlüklerin verdiği okuma ve araştırma keyfini sunamayan dijital dünya, ilerleyen yıllara rağmen gerçek araştırmacıların her zaman ikinci derecede başvurdukları bir yol olarak kalacaktır. (Balaban, 2014). Özellikle Kazakçanın sahip olduğu sözlükleri elektronik (dijital) olarak insanların ulaşabileceği ortamların yaygınlaştırılması gerekmektedir. Yurt

dışında yaşayan Kazak vatandaşlarının bu tür çalışmalara önemli derecede ihtiyaçları olabilmektedir. Günümüzde insanların tercüme için kullandıkları internet programlarında çevirilerin kaliteli olması için de gerekli Kazakça sözlük çalışmalarına yoğunlaşılması gerekmektedir.

Türkçenin sözlüklerinden yola çıkarak bilim insanlarının da kabul ettiği bir yazım kılavuzunun hazırlanmasına ihtiyaç vardır (Ölmez, 1994). Özellikle bazı yabancı dile ait kelimelerin yazımı konusunda fikir birliğine çok ihtiyaç duyulmaktadır. Her iki dil de söz varlıklarını geliştirmek ve sözlükteki kelime sayılarını artırmak amacıyla kendi aralarında kelime alış verişine hız kazandırmalıdır. Dile kazandırılacak bir kelime için öncelikle kendi içlerinde bir araştırmaya gitmelidirler. Sözlüklerde yer alan bir takım kelimelerin de güncellemesinin yapılması gerekmektedir. Özellikle halk tarafından benimsenmeden kelimeler bir an önce sözlüklerde yenileriyle değiştirilmelidir. Bu konuda en önemli noktalardan biri de her iki dilde de, yeni neslin sözlük kullanımı artırmak ve söz varlığını zenginleştirmek amacıyla gerekli adımlar atılmalıdır. Bu konuda gerekli yardım devletler tarafından sağlanmalıdır. Bu alanda yapılacak tüm faaliyetlere bilim insanları ve eğitimciler de destek olmalıdır.

Referanslar

Akalın, Ş. H. (2010). Sözcük Bilimi ve Sözcükçülük. Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi. 698, 162-169.

Aksan, D. (1990). Her Yönüyle Dil. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aksan, D. (1997). Türklerde Sözlükçülük, Bugün Türkiye'de Sözlük. XI. Dilbilim Kurultayı Bildirileri. ODTÜ: 231-236.

Aksan, D. (1998). Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim. Ankara: TDK.

- Atsız, B. ve Türkmen, S. (2004). Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'llugati't-Türkiyye. Ankara: Akçağ.
- Balaban, A. (2014). Sözlükler Okunur Mu? Sözlüklere Bakılır Mı?. *International Journal of Social Science*, 24: 237-250. DOI Number:<http://Dx.Doi.Org/10.9761/Jasss2189>.
- Balganbayulı, A. (1997). Qazırqi Qazaq Tiliniñ Leksikologiyası Men Frazelogyası. Almatı.
- Bayniyazov, A. ve Bayniyazova, C. (2007). Türkiye Türkçesi – Kazak Türkçesi Sözlüğü. Almatı.
- Bayniyazov, A. ve Bayniyazova, C. (2014). Kazakistan'da Kıpçak Sözlükleri ve XVII-XX. Yüzyıllar Arası Sözlük Çalışmaları. *Bilig*, 71, 88.
- Beketaev, Q. ve İbatov, A. (1993). Tübi Bir Türki Tili (Divani Lûgatıt Türk). Almatı: Ana Tili Yay.
- Bekmuhanov, E. B. (1977). Kazak Tilindegi Arap- Parsı Sözderi. Almatı.
- Bingöl, Z. (2006). Sözlük ve Sözlükçülük Üzerine Bir Araştırma. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, 9.
- Brachet, A. (1873). *An Etymological Dictionary Of the French Language*. Oxford.
- Bryman, A. (2004). *Social research methods*. (8th Ed.). New York, Oxford University Press.
- Budagov, L. (1869). *Sravnitelny Slovar Turetsko-Tatarskih Nareçiy*. S. Petersburg 1869 T.1. S. Petersburg 1871. T. 2. (Türk-Tatar Lehçelerinin Karşılaştırmalı Sözlüğü). Rusça.
- Bürkütbay, G. (2003). Kazak Tili tüsindirme Sözdikterinde Arabizmderdin Liksikografiyalanuvı (Doktora Tezi). Almatı.
- Chambers, G. (2006). *Dictionary Of Etymology*. Newyork.
- Chantrell, G. (2002). *The Oxford Dictionary Of Word Histories*. Oxford.
- Cornish, A. G. (1968). *Encyclopedia Americana*. New York : Americana Corporation.
- Doğan, D. M. (2005). *Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Durmuş, O. (2004). Alıntı Kelimeler Bakımından Türkçe Sözlük. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 26.
- Dursunoğlu, H. (2011). Cumhuriyet Döneminde Yapılan Sözlük Çalışmaları ve Türkçe Sözlükler Üzerine Bir Kaynakça Denemesi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2011 (12), 31.
- Egevbay, A. (1997). Mahmut Qaşqari: Türk Sözdigi (Divani Lugat-it Türk) III. Almatı: Hant Yay.
- Ercilasun, A. B. (2009). Türk Dili Araştırmalarının Bugünkü Durumu ve Sorunlar. *Gazi Türkiyat*, Güz, 5.
- Eren, H. (1998). *Türklük Bilimi Sözlüğü*. I. Yabancı Türkologlar. Ankara: TDK.
- Gökçöl, T. (1993). *Gelişim Hachette Alfabetik Genel Kültür Ansiklopedisi*. İstanbul: Gelişim Yayınları.
- Hartmann, R. (2001). *Teaching and Researching Lexicography*. Pearson Education Limited.
- Kaliyev, B. (2014). Kazak Tilinin Tüsindirme Sözdigi. Almatı: Milli Dili Geliştirme Enstitüsü.

- Karadüz, A. (2009). Sözlük, Sözcük Anlamı ve Öğrenme Üzerine. Turkish Studies International Periodical For the Languages. Literature and History of Turkish or Turkic Volume, 4(4).
- Kaydarov, A. ve Orazov, M. (2004). Türkitanuğa Kirispe. 3. Baskı. Almatı: Arıs Yay. (1. Baskı Almatı: Mektep 1985. 2. Baskı. İstanbul 1999.
- Kazak Tilinin Tüsindirme Sözdigi. (1975-1986). 1-10 Cilt. Almatı.
- Kıran, Z. ve Kıran, A. (2006). Dil Bilime Giriş. Ankara: Seçkin Yayınları.
- Kıravbaykızı, A. (2001). Ejelgi Adebietet. Astana: Elorda Yay.
- Koç, K., Bayniyazov, A. ve Başkapan, V. (2003). Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kocaman, A. (1998). Dil Bilim Sözlük Sözlükçülük. KEBİKEÇ, 6. Almanca Dil Dergisi. Material Für Den Deutschunterricht In Der Türki, Sözlükler, 2 (13), 111-113.
- Korkmaz, Z., Birinci, N., Ercilasun, A. B., Gülensoy, T., Parlatur, İ. ve Zülfikar, H. (2005). Türk Dili ve Kompozisyon. Ankara: Ekin Kitabevi.
- Malbakov, M. (1992). Qazaq Leksikografyasının Tarihi. Almatı: Kazakistan İlimler Akademisi Yay.
- Martinyuk, A. Y. (2004). Russkaya Leksikografiya: Traditsii İ Perspektivi Kultura Narodov Pricernomoriya, (Традиции И Перспективы Культура Народов Причерноморья), 49(1), 180 - 182.
- Muhtar, C. (1993). İki Kur'an Sözlüğü Luğat-ı Ferišteoğlu ve Luğat-ı Kânûn-ı İlâhî. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Musaoğlu, M. (2002). Türkolojinin Çeşitli Sorunları Üzerine Makaleler-İncelemeler. Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı.
- Ölmez, M. (1994). Türk Dillerinin Sözlükleri ve Türk Sözlükçülüğü. Uygulamalı Dilbilim Açısından Türkçenin Görünümü. Ankara: Dil Derneği Yay.
- Ondasınov, N. (1974). Parsşa- Kazakşa Sözdik. Almatı: Kazak Tilinin Tüsindirme Sözdigi. C.1. Almatı.
- Öner, M. (1999). Tatar, Başkurt ve Kazak Sözlükleri. KEBİKEÇ, 7-8.
- Oraltay, H., Yüce, N. ve Pınar, S. (1984). Kazak Türkçesi Sözlüğü. Almatı: TDA Vakfı.
- Parlatur, İ. (1995). Türkçe Sözlük Çalışmaları ve Sorunlarımız. Türk Dili, 517, Ankara: TDK.
- Püsküllüoğlu, A. (2004). Türkçe Sözlük - Türkiye Türkçesinin En Büyük Sözlüğü. İstanbul: Doğan Kitapçılık.
- Radloff, W. (1888-1911). Versuch Eines Wörterbuches Der Türk-Dialecte. 1, 2, 3, 4 (Türk Lehçeleri Sözlük Denemesi: Sözlük. 1888-1911 Yıllarında S. Petersburg'da Yayımlanmış, 1960 Yılında Almanya'da Basılmıştır). Rusça ve Almanca.
- Sarıbayev, Ş. (1976). Kazahskaya Regyonal'naya Leksikografiya. Almatı: Nauka.
- Sarıbayev, Ş. (2005). Kazak Tilinin Aymaktık Sözdigi. Almatı: Arıs.

- Sarıbayev, Ş. ve Nakısbekov, O. (1989). Kazak Tilinin Aymaktık Leksikası. Almatı: Gılım.
- Savranbaev, N. (1948). Nekotoriye Çerti Drevnekıpçakskogo Yazıka. Almatı: Kazakistan İlimler Akademisi Dergisi, 12, 17-18.
- Sızdıkova, R. (1975). Qazaq Leksikografıyasının Damuvındaǵı Orıs Ğalımdarı Men Avtorlarının Qızmeti. Almatı: Kazakistan İlimler Akademisi Dergisi, 1, 3-9.
- TDK. (1945). Türkçe Sözlük. Önsöz. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TDK. (2005). Türkçe Sözlük. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. Erişim adresi: http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_lehceler&view=lehceler.
- Tekin, T. ve Kengesbayev, İ. (1982). Kazak Tilining Frazelogiyalık Sözdügi. TDAY-B
- Tomanov, M. ve Malbakov, M. (1989). G. Yu. Klaprot Qazaq Tili Jayında. Dil Edebiyat Serisi I. Almatı: Kazakistan İlimler Akademisi Yay.
- Ülkütaşır, M. Ş. (1948). XI. Yüzyıldan Günümüze Kadar Yazılmış Başlıca Sözlüklerimiz. Türk Dili Belleten, III(12-13) Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ünal, Y. (2013). Fahrettin Çiloğlu, Kurtuluş Savaşı Sözlüğü, 240 Sayfa, Doğan Kitap Yayınları, 1999. The Journal of Academic Social Science Studies. International Journal of Social Science, 6(7), 1281-1285.
- Vardar, B. (2002). Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü. İstanbul: Multilingual.
- Yavuzarslan, P. (2004). Türk Sözlükçülük Geleneği Açısından Osmanlı Dönemi Sözlükleri ve Şemseddin Sâmî'nin Kâmûs-ı Türkî'si. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 44(2), 185-202.
- Yılmaz, E. (2017). Sözlük Bilimi Üzerine Araştırmalar. Ankara: Pegem Akademi.

Sorumlu Yazar Bilgileri:

Yazar ismi: Elif Derya Özdemir

Bölüm: Dil Eğitimi Bölümü

Fakülte: Eğitim ve Beşeri Bilimler Fakültesi

Üniversite, ülke: Süleyman Demirel Üniversitesi, Kazakistan

Email: elif.ozdemir@sdu.edu.kz

Lütfen alıntılaysınız: Özdemir, E. D. ve Özdemir, C. (2021). Türk ve Kazak Sözlükçülüğünün Gelişimi. *Journal of Research in Turkic Languages*, 3 (1), 1-18. DOI: <https://doi.org/10.34099/jrtl.311>

Alındı: Aralık 08, 2020 ▪ Kabul: Nisan 22, 2021